(जगदीशी) अवच्छेदकत्व निरुक्ति of जगदीश तर्कालंकार – Loose leaves lithoprint edn., Publication place and date not given, but probably published from Benares.

1265

10

Bill No. 5/07-08

62

2008-0521

अथजागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्तिः प्रारभ्यते ॥

KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R. 591
IGNCA Date: 26.3.08
SANS
181.43
JAG
DATA ENTERED
Date 25/07/08
1265

जा.अ. श्रीगणेशायनमः नन्ववच्छेदकत्वमिदंनस्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवतिलघौधर्म्मेगुरौतदभावात्प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्राणया
३ त्त्यगुणत्वादेरन्यथात्वेननेनरूपेणसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वंप्रतियोगितायाःस्वरूपसम्बन्धात्मिकायाःप्र
तिव्यक्तिभिन्नत्वेनधूमत्वादेरपितदनतिरिक्तवृत्तित्वात्। नचतथाविधयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वंतत् अतएवाति
रिक्तसामान्याभावस्याभावेधूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रेतत्साधनमपिसाधुसंगच्छतइतिवाच्यं वन्हिघटवृत्तिद्वित्वनारणतार्ण
दहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवन्हित्वादावतिप्रसंगात् एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपिप-
रास्तम् अतएवनानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगितांगीकारेऽपिननिस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेणसाध्यतायांसद्धेतावव्याप्तिःनाद-
शानवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरितिचेन्नप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकंचावच्छेदकंयास्वंतत्वञ्च
स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वंयावत्त्वादिकन्तुननयापर्य्याप्तिश्चायमेकोघटइमौद्वावितिप्रतीतिसाक्षिकःस्वरूपसंबंधविशेषएव-
त्रित्वादिकमपिनद्वित्वादिसमानवृत्तिकंभिन्नद्वित्वादिनासाध्यतायांनाव्याप्तिःयद्रूपञ्चावच्छेदकत्वंस्वरूपसम्बन्धविशेषःएवञ्चयद्ध
र्मावच्छिन्नेत्यत्रयद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेतिवक्तव्यं तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः।वस्तुतस्तुतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंवद्धस्ववि
शिष्टसामान्यकत्वंस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वंवातदनतिरिक्तवृत्तित्वंवक्तव्यम् अतएवसत्तावान्जातेरि-
त्यादौजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपिसत्तात्वस्यनक्षतिः एवंस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठा राम
भावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वंवोध्यंतादृशप्रतियोगिताश्चविशिष्योपादेयाः नातोगुरोरवच्छेदकत्वंविनादुर्व्वचत्वंप्रतियोगित्वसम्ब ३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्धित्वञ्चसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनबोध्यमतोनसम्बन्धभेदमादायदोषः। कालिकविशेषणताविशेषेणतुसाध्यतायांतादृशप्रतियोगितावच्-
च्छेदकत्वमनित्यतनव्यक्तित्वेप्रसिद्धम् अभावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः। नचनीलमितिधीयञ्चप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयंसंयोग
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववतिसंयोगत्वादिविशिष्टस्यतन्नेगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितायावच्छेदकद्रव्यत्वत्वंद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावव
तिदात्म्येस्याप्यतिव्याप्त्योरनवकाशादितिवाच्यंधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः नत्यकत्वंनिकालावच्छेदेनापिमहानसादौकिञ्चित्संयोगेनवर्त
तेयेनवह्निमदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकान्यत्वनिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वंधूमत्वविशिष्टस्यसंभाव्ये
त। प्रतियोगितयोरेकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्यवाविवक्षणेपुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यंहृदयम् यत्रा
धिकरणेव्यभिचारस्तदन्य त्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनांसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्नि
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् तथाचवि-
शेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वंतत्संबन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितासामान्येनास्तिसाधनेनतद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरितिपर्यवसितोऽर्थः यत्रसद्धेतुविशेषेसाध्यतावच्छेदकंन
प्रतियोगितावच्छेदकंतत्रैवैयर्थ्यंदीनिरूपादेयेत्यपिवदन्ति गौरवप्रतिसंधानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपिधर्मो
ऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः। नचास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्ब्यनंतथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्वएव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अतएवैक
घटवतिभूतलेकम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दोनप्रमाणंप्रमाणञ्चघटसामान्यशून्येनचेदेवंलघुरूपसमनियतानांगुरूणामव्याप्यतापत्तिःगु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ०अ० णादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितायालाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियो
२ गितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदात्तत्तदवच्छेदकत्वेऽव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् एवं द्रव्यत्वादिवि
शिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसंगोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् अतएव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना सा-
ध्यताया द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु संगच्छत इत्यपि केचिदिति निकृतं पल्लविनेन ॥ इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तेः शिरोमणिः ॥ अथावच्छेदकत्वनिरु
क्तिः ॥ इहानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वपदार्थः विशिष्टसत्तात्वसमनियतस्य सत्तात्वस्य लघुनोऽपि न विशिष्टाभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीति प्रतीतिप्रसंगात् पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवेताभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसंगात् एवं घटरूपत्वस्यासमनियतमपि रूपत्वं व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटरूपाद्यभावस्य प्रतियो
गितावच्छेदकमतः समनैयत्यमकिंचित्करं यस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेऽतिप्रसंगाद्यभावः स एवावच्छेदक इत्याशयेनाह संभवतीति अतिप्रसंग
दानापादके लघौ संभवतीत्यर्थः प्रमेयधूमत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्वात् न तिरेकादाह। कंबुग्रीवेति न च कंबु-
ग्रीवादिमत्त्वं कंबुग्रीवादिव्यक्तिरेव सा च प्रत्येकं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदिकैवेति कुतो निव्याप्तिरिति वाच्यं परम्परया संस्थानगतकं
बुग्रीवात्वादिनानिमत्त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् तस्य च परंपरयावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन घटत्वस्यैव साक्षात्तथात्वादिति भावः
ननु पृथिवीत्वतेजस्त्वादिसांकर्यात् घटत्वं यदि नाना तदानेकमपि घटत्वं कंबुग्रीवादिमत्त्वसमनियतमत आह। घ्राणग्राह्येति। घ्राणग्राह्यगुण राम
त्वापेक्षया लघोर्गन्धत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति भावः अन्यथा परमाणौ गंधत्वेन सह घ्राणग्राह्यगुणत्वस्य समनियतत्वाभावा २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न् गंधत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति भावः अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकजातिमत्त्वं तेन गंधत्वस्य लघोः समनैयत्ये-
तात्पर्यमित्यपि कश्चित् अन्यथा तेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तेन रूपेण प्रमेयधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः। व्यभिचारिणि प्रमेयत्वादौ सपक्षवृत्तित्वं प्रमेयत्वादौ
तेन विरुद्धसाध्यसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्त्यभावेपि न क्षतिः नापीति तादृशप्रतियोगितायाः स्वजन्यव्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वमपि नेत्यर्थः
तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तितया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वाभावादतिप्रसंगसंभवात्स्वरूपसंबन्धात्मिकाया इत्यस्य न वैयर्थ्यं न वाग्रिम
ग्रंथविरोध इति ध्येयं स्वरूपसंबंधात्मिकाया इति प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वे हेतुः तत्तदभावप्रतियोग्युभयस्वरूपाया इति तदर्थः तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूप
त्वे सामान्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगितायामविशेषापत्तिरिति ध्येयं धूमत्वादेरपीति तथा च धूमवान्वन्हेरित्यादौ व्याप्तिलक्षणगतिव्याप्तिरिति भा
वः नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः तथाविधेति यत्किंचित्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण तथा च तथाविधो हेतुसमानाधिकरणो
यो यत्किंचिदभावस्तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं तत्रार्थः तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यस्य न्यूनत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्ता
दृशाभावत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासत्त्वादत उक्तं यत्किंचिदिति समनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च तेन घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादि
संयोगसम्बन्धेन प्रमेयादिसामान्याभावतया तु नाप्रसिद्धिः एकधर्मावच्छिन्नार्थकं पदं अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्ताभिप्रायेण तथावि
धाया एकधर्मावच्छिन्नाप्रतियोगितातत्सामान्यशून्यावृत्तित्वमिति योजना यत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुम
तस्तत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वं तत्रार्थ इति वस्तुगतिः एकपदं श्रृंगग्राहिकतया तत्तदभावप्रवेशा
र्थमिति तु रिक्तं वचस्तन्निवेशवैयर्थ्यात् यत्किंचित्पदेनैव तल्लाभादिति ध्येयम्। यद्वापि प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जा॰ अ॰ रिण्यतिव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशाभावान्तरस्य निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकतायाः प्रमेयत्वेऽस
३ त्वात्तथापि तादृशयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितात्वं यद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं विवक्षितमस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियो
गितायामित्यदोषः तत्र अवच्छेदकत्वं अत एवेति यत्किंचिदेकाभावव्यक्तेः प्रवेशादित्यर्थः यदि सामान्याभावो नास्ति तदा वह्निमन्निष्ठतत्तद्धूमा
भावप्रतियोगितासामान्यशून्ये धूमान्तरे वर्तमानतया धूमत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं तस्यादतिव्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिनिरासार्थमेव सामान्याभा
वः साधयिष्यत इति तथा च धूमसामान्याभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासामान्यशून्ये घटादौ वर्तमानत्वात् धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमि
ति भावः ननु तादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं वह्नित्वं तु घटवृत्तितादृशप्रतियोगितान्यूनवृत्त्यत आह तार्णतार्णेति अतिप्रसंगादि
ति तथा च व्याप्तिलक्षणासंभव इति भावः एतेनेति क्वाचित्कं तत्र एतेन तार्णतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण सामान्याभावप्रतियोगित्वमेक
मेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति तदनतिरिक्तवृत्तेरेव धूमत्वमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति प्रगल्भोक्तं दूषयति। अत एवेति। उक्तरीत्या वह्नित्वादेरवच्छेद
कत्वप्रसंगादेवेत्यर्थः। ननु प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बंधरूपमेव वाच्यं स्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन साध्यताव-
च्छेदकं पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मेण साध्यतायां नातिव्याप्तिरत आह। लघुरूपेति ननु घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिभियैव गुरुरू
पेण साध्यतायामतिव्याप्तिभियापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितं लक्षणं वाच्यमतस्तदपि दूषयति लघुरूपेत्यादिनेत्यपि कश्चित् वह्नित्वादि ल
घुरूपसमनियतं यत्प्रमेयवह्नित्वादिकं तद्रूपेण साध्यतायां धूमादावव्याप्तिरित्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकेति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तायाः यदवच्छेदकं तदभाववद्वृत्तित्वस्य मूलस्थप्रतियोगितावच्छेदकतानेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। अत्र येन संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वतद्भावो याप्यस्तेन धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेनाभाववत्यात्मादौ वह्नित्वादेः समवायेनावृ-
त्तिनोऽवच्छेदकत्वं न वा धूमत्वादेः संयोगादिसंबन्धेन स्वाभाववन्निसमवेतत्वेप्यवच्छेदकत्वहानिः यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन तद-
भावो याप्य इति ननु च्छं धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः लघुतया हेतुमन्निष्ठतादृशप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छेद-
कीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति धूम एव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेः न च वृत्तित्वं च स्वरूपसंबंधेन न वृत्ति साध्यतावच्छेदकताघट-
कसम्बन्धेनावर्तमानत्वं नातो धूमत्वाभावस्यैव कालिकसम्बन्धेनाश्रये धूमे समवायेन स्वरूपसम्बन्धेन च तदाश्रयेऽस्पंदादौ कालिकविशेषणता-
या धूमत्वस्य वर्तमानत्वात् अवच्छेदकत्वहानिः न च तथापि समवायेन प्रमेयस्य साध्यतायां भावत्वादावतिव्याप्तिः प्रमेयत्वरूपस्यावच्छेदकस्या-
भावाप्रसिद्ध्या प्रमेयभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मान्यूनवृत्तिनत्वस्यैव विवक्षितत्वात्
तत एव समवायेन सत्ताश्रयस्य साध्यत्वेपि तादृशावच्छेदकीभूतस्य सत्त्वस्याभाववति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृ-
त्तेरप्रसिद्धावपि भावत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । इदं तु चिन्त्यं तेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वापेक्षया नञर्थद्वयाप्रवेशेन लाघवा-
त्तादृशावच्छेदकं यद्यत्तत्तत्त्वेकानतिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य विशेषणं वक्तुमुचितं ननु धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्य-
द्ध्यादिनिष्ठं नारण्णनार्णेदहनोभयत्वं यावत्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्त्येव वह्नित्वादिकमिति व्याप्तिलक्षणमसंभवीत्यत आह । स्वसमानेति स्वमनतिरिक्त-
वृत्तित्वेनाभिमतम् । तथा च स्वसमानवृत्तिकं यद्धेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । ननु स्वसमानवृत्तिकत्वं स्वान्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं तथा च वह्निनिष्ठयावत्त्वादेरपि समवायादिना वह्नित्वादिसमानवृत्तित्वमेवात आह । तत्त्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः पर्य्याप्ति

जा.अ. निनचवन्हित्वपर्य्याप्त्यधिकरणे यावत्येववन्हौ वन्हित्ववृत्तिर्यावत्वादेः पर्य्याप्तत्वाद्वन्हित्वस्यानवच्छेदकत्वं दुर्वारमिति वाच्यं स्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्मा
४ वच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्योक्तत्वात् वन्हित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्वावच्छेदेन यावत्वादेरपर्य्याप्तत्वात् न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्ववैयर्थ्यं
वन्हित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिकतत्तद्वन्ह्यन्यतरत्वादिकमादाय वन्हित्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः यावत्वा
दिकमिति आदिना तार्णतार्णोभयत्वादिसंग्रहः ननु यत्ति नवन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिकमित्यर्थः ननु पर्य्याप्तिः समवायः स च तार्णता-
र्णोभयत्वादावप्यस्त्यत एवेत्यत आह। पर्याप्तिश्चेति अयमेको घट इति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्य्याप्तिं दर्शयितुं द्वौ घटावित्युभयवृ
त्तिधर्मेण वन्हित्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुं अन्यथा द्वौ वन्हित्ववानिति प्रतीत्योरविशेषप्रसंगादिति भावः न चायमेक इत्यादिप्रतीतेः समवायेनैवोपपत्तौ एक
त्ववन्हित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धत्वे मानाभाव इत्यादिरूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं द्वित्वावच्छिन्ने एव एव वन्हित्वमेकत्वं च पर्य्या-
प्तं न तु द्वित्वमित्याद्यनुभवादेव तदभ्युपगमादिति भावः व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव स्वसमानवृत्तित्वोक्त्यापि वन्हित्वादिवारणासंभवेन स्व
पर्य्याप्तीत्यादिपर्यंतानुधावनस्य प्रयोजनमाह त्रित्वादिकमिति तथा च धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वन्हिधूमघटत्रितयत्वस्य व्यास
ज्यवृत्तितया स्वसमानवृत्तिकस्य तस्यैव तानतिरिक्तवृत्तित्वं वन्हिधूमोभयत्वस्यापि तितद्रूपेण स्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौ वन्हिधूमोभयवान् धूमादि
त्यादावेवव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादिति भावः यद्यपि तार्णतार्णोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधः पर्य्याप्तिरेव न
तु समवायः तार्णमात्रसत्त्वेपि तार्णतार्णोभयं नास्तीति प्रतीतेः तथा च प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकपर्य्याप्तिसंबन्धेन तादृशोभयत्वाद्यभाववन्निष्ठ राम
त्वेकवन्हौ वृत्तिमत्वादेव वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वासंभवात् स्वसमानवृत्तिकेत्यव्यर्थं तथापि प्रत्येकवन्हौ पर्य्याप्तिसम्बन्धेनापि तार्णतार्णोभय ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्वादेरभावः किंतु यदा द्वावेव अन्यथा तत्सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्संबंधेन समुदायावृत्तित्वनियमात् उभयत्रैव प्रत्येकद्वित्वाभावसत्त्वा-
दिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्तेः न चैवमयं द्वावित्यपि प्रत्यक्षप्रतीतिः प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्वस्य पर्य्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वादिति वाच्यं मूलाव
च्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यत्वसमवायेन कपिसंयोगाद्यवगाहित्ववदुक्तप्रतीतेरपीदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव
द्वित्वावगाहितया प्रमात्वायोगात् एकव्यक्तेरिदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बंधेन द्वित्वरहितत्वात् अतएवायं न द्वावित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वमुपपद्य
ते इदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बन्धेन यो द्वित्वस्याभावस्तद्वत्तित्वावगाहित्वात् न चेदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्त्यप्रसिद्धेः एकत्ववन्हित्वादौ तत्सौलभ्यात्
एकत्वं वन्हित्वं चेदंत्वावच्छिन्नपर्य्याप्तं न तु द्वित्वादिकमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् न चैकस्य द्वित्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वे घटद्वयशून्येपि गृहे द्वाव
त्र घटाविति प्रतीतिः प्रमा स्यादिति वाच्यं तद्गृहनिष्ठ घटे घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वविरहात् घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वावगाहिन्या
उक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वात् अतएव घटौ न तद्गृहनिष्ठावित्याकारकधीस्तत्र प्रमा तद्गृहस्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसंभवात् घ
टपटयोर्न घटत्वमित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वं तु रोधे न व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमत्यपि तदभावस्य सर्वसंमतत्वात् न च घट
त्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव एवोक्तप्रतीतिविषयः सामान्ययदयोर्न समवायेन घटत्वमित्यादौ सामान्ययदोभयसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य
भानासंभवादिति संप्रदायविदः परे तु तदनतिरिक्तवृत्तित्वमत्र न तदभाववद्वृत्तित्वं तथा सति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्वन्हिधूमो
भयत्वं प्रत्येकं तदभाववान्वन्हिधूमस्थ्रेनितदुभयवृत्तित्वस्यैव वन्हिधूमोभयत्वे सत्त्वात् तद्रूपेण साध्यतायां वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः किंतु तादृ
शप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तद्भेदकूटवद्वृत्तित्वमेव तथा वाच्यं तथा च वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरेव तादृशावच्छेदकीभूतं यत्ता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जा.अ. रणानारणोभयत्वादिकं तद्वतो निखिलवन्हेः प्रत्येकभेदकूटवति वन्हित्वस्यावृत्तेरतः स्वसमानवृत्तिकत्वं देयमेवेति वदन्ति ननु स्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्र
५ तियोगितानवच्छेदकं यद्धूमत्वं तदभाववति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन वन्हिधूमोभयत्वस्यावृत्तित्वादेव तद्रूपेण साध्यतायां वन्हिहेतावतिव्याप्त्यभावादेतद्दू
दनिवेशव्यर्थतापातादिति केचित्तु नारणानारणोभयं नास्तीति प्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकतानिर्वाहकः समवाय एव सम्बन्धो भासते न तु पर्य्याप्तिः
दण्डिपुरुषत्वाश्रयस्य सत्वेपि तदवच्छिन्नाभाववत्वाद्दशोभयत्वाश्रयस्य तारणमात्रस्य सत्वेपि तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्ध इत्यतदवच्छि-
न्नाधिकरणतया साध्यमेव तस्य विरोधात् एवं च पर्य्याप्तमेव सम्प्रगित्याहुः तच्चिन्त्यं वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसाध्यकेभावत्वादिहेतावतिव्याप्ति
वारणार्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदन्यूनवृत्तितत्वमर्थो वाच्यः तत्रान्यूनवृ-
त्तित्वं न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वाच्यं वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्हिधू-
मोभयत्वं तस्य तादृशपर्य्याप्त्यधिकरणाय द्वन्हिधूमोभयं तत्प्रत्येकनिष्ठस्य पर्य्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वसत्वेन वन्हिधूमोभयत्वा
दिकं प्रतिन्यूनवृत्तित्वात् किं तु स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यं तथा च वन्हिनिष्ठयावत्वतारणानारणोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रतियो
गित्वसम्बन्धेन वन्हित्वादिकं प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनावच्छेदकं विशेष-
णीयमित्युक्तमुपसंख्यामः ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य घटकं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरू-
पं तदा तारणानारणोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्हित्वं पारिभाषिकावच्छेदकं स्यादत आह घटकमिति प्रतियोगिताधर्मिको राम
भयोभावघटितलक्षणे गुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकर्तुमाह एवं चेति ननु धूमत्वमेकस्मिन्नेव पर्य्याप्तमित्यादिप्रतीतेः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छि ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्याधिकरणतानाकत्वावगाहितयैवोपपन्नो धूमत्वादेः पर्य्याप्तिसम्बन्धत्वेमानाभावइति धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्वपदेन धूमत्वस्य ग्रहीतुमशक्य
त्वात् एवं सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तितया सत्तादिसाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिश्चेत्यत आह। वस्तुतस्त्विति। तदवच्छिन्नेति हेतु
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वसम्बद्धं यद्धर्मविशिष्टसामान्यं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः अत्र तदा
श्रयप्रतियोगिताकाभावेत्युक्तौ नाहृश्य धूमत्वाश्रयप्रतियोगिकोभयाभावादिमति प्रमेयधूमत्वविशिष्टस्य संबद्धतयावच्छेदकत्वं न स्यात्किं तु गगनत्वा
देरेव तथात्वं स्यादत उक्तं तदवच्छिन्नेति प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यं तेनायं घटस्यनत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
घटत्वं संबंधसामान्येन कालिकसंबंधेन वा तदवच्छिन्नाभाववति नित्यगुणगगनादौ घटत्वत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वेपि नाव्याप्तिः पर्वतादेरुत्पत्तिकाला
वच्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभाववत्त्वात् ननु च धूमत्वविशिष्टस्य संबद्धत्वात् तदसम्बद्धत्वविशिष्टसामान्यकं गगनादिकमुपादाय धू
मवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन तदवच्छिन्नाभावो विशेष्यः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नासंबंधी तदवच्छिन्नाभाववान् ग्राह्य इति तु पर्य्यवसितार्थः तेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावस्य धूमवत्पर्वतादौ समवायादिसंबंधेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेपि धूमत्वस्य नावच्छेदकत्वहानिः न वा द्रव्यं घटत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्द्रव्यभिन्नद्रव्यत्वत्वं प्र
तियोगिव्यधिकरणेन तदवच्छिन्नाभाववति गुणादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टस्यासत्त्वेप्यव्याप्तिः। वस्तुतो निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणत्वमेव तदवच्छिन्ना
भाववत्त्वः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं ननु प्रतियोगितायाः स्वत्वसंबंधावच्छिन्नत्वं हि तत्तन्नियामकसम्बन्धे न साध्यतायां तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताप्रसिद्ध्याव्याप्तिप्रसंगादिति ध्येयं न च घटवान्महाकालत्वादौ नाहृश्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकर

जा॰अ॰ पयाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यं अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन यादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयदनुयोगिकत्वोभयाभावस्तदस-
६ म्बद्धत्वस्य विवक्षितत्वात् तदसम्बद्धत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धत्वसामान्याभावो बोध्यः तेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति गगनत्ववि-
शिष्टस्यापि यथाकथंचित्तादात्म्यादिना सम्बद्धतया न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनो व्याप्तिलक्षणासंभवः । नवा तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वह्नित्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकीभूततत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नाभाववति वह्नित्वविशिष्टस्य तत्तद्वह्नेरसम्बद्धत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वमप्यवच्छेदकं स्यादतः सामान्य-
पदं ननु कालिकादिसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टं घटादि तस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति साध्यताघटकसम्बन्धेन
सम्बन्धत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या व्याप्तिलक्षणासम्भवः न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानान्नैष दोषः पुरु-
षनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन दण्डवतः कालिकविशेषणतया साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः गगनत्वादेः पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन तादृशा-
पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तेनैव सम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानान्न त-
दत्वा गगनत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति वाच्यं धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकमपेक्ष्य ल-
घोः धूमत्वस्यैव समवायेन हेतुमन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायेन च धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यावृ-
त्तात्तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रसंगात् न च साध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव स्ववैशिष्ट्यस्य विव- राम
क्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसंग इति वाच्यं तादात्म्येन धूमवतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुम- ६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति तत्तत्परमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसंबंधेन धूमविशिष्ट-
स्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसंबंधेन संबद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति चेदत्राहुः यद्यत्संबंधेन यद्धर्मविशि
ष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनासंबद्धं तत्तत्संबंधेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नं यत्साध्यतावच्छे
दकताघटकसंबंधावच्छिन्नं विशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः समवायेन वह्नित्वावच्छिन्नविशे
ष्यताया स्वरूपादिसंबंधेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नत्वादेवावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनासंभवस्याप्युदासादिति नन्वेवमपि विशिष्ट
सत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेस्तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वस्य संबद्धत्वात् स्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववन्निष्ठसंबं-
धितानवच्छेदकत्वविवक्षया कथंचित्तत्रातिव्याप्तिवारणेऽपि सत्तावान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्या
दौ साध्यताघटकसमवायसंबंधित्वाप्रसिद्धेः सत्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात् न च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येन तदवच्छिन्ना
भाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयभावस्तत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः तथा सति प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्या-
प्त्यापत्ते धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाहुः।
स्वविशिष्टेति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतं तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रति
योगितानवच्छेदकं स एव पारिभाषिकावच्छेदकः तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति भावः अत्र विशिष्टसंबंधित्वं साध्यतावच्छेदकसंबं
धेन ग्राह्यं तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यथाकथंचित्संबंधेन यत्स्वविशिष्टसंबंधितन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न पारिभा-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जा॰ अ॰ ७ षिकावच्छेदकाप्रसिद्धिः अभावश्चात्र प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः तेन घटत्वाद्यवच्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसंयोगसंबन्धाव
च्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वन्हिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसंबंधित्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनो विशेषणं देयमिति तु फलितार्थः तेनाभावस्यैव यथा कथंचित्कालि
कादिसंबंधेन प्रतियोगिनः संबंधिनि सत्वेपि न क्षतिः नवा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यवच्छि
न्नसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगित्वं तु साध्यतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन न घटत्वादेरपि स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वेपि वन्हिमान् धूमादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनो दोषः वस्तुतः पूर्ववदिहापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन निरुक्तप्रतियोग्यसंबंधित्व
मेव स्वविशिष्टसंबंधिनो वाच्यं तेन हेतुत्वनियामकसंबंधेन साध्यतायां तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वा प्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः प्रतियोगि
तानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितासम्बन्धे
न घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य प्रतियोगितायां विषयितासंबंधे-
नावच्छेदकत्वेपि न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः । ननूक्तपारिभाषिकावच्छेदकद्वयस्य प्रवेशे मूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणार्थकत्वं विफलं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छि राम
न्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् नच संयोगेन घटाद्यभावस्यैव न तत्समनियत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घटविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य च वाच्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैवाप्रसिद्धिः स्यादादिप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो न स्यादिति वाच्यं यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रति
योगितावच्छेदकीभूतधर्मो यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य
निर्दोषत्वात् घटाभावस्य घटविशिष्टवाच्यत्वाभावस्वरूपत्वेपि तस्य घटत्वावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयव्यधिकरणत्वस्य सुलभत्वादि
ति न च तत्तदवच्छेदकभेदेपि प्रतियोगित्वैक्यं युक्तं घटपटाद्यभावानामप्येकप्रतियोगिताकत्वापत्तेरिति चेदत्र प्रांचः यत्प्रतियोगिताश्रयान
धिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेत्याद्यभिधाने वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः प्र
तिव्यक्तिभिन्नत्वात् वह्नित्वावच्छिन्नाभावीयं महानसीयवह्निवह्निनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठव-
ह्निसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे तु तादृशप्रतियोगितायावच्छेदकं यद्वह्नित्वादि तदवच्छिन्नानधि
करणत्व नहेतुमतः पर्वतादेरित्यदोष इत्याहुः परे तु प्रतियोगिभेदेप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता लाघवादेकैवेति मते वह्निमान् धूमादित्या
दौ नाव्याप्तिः परं तु तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् रूपत्वादावतिव्याप्तिरेव स्यादादिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभा-
वो मौलो न स्यात् प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेः सर्वस्यैव तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसं
बंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशसत्तात्वस्य पारिभाषिकानवच्छेदकत्वादिति प्राहुः इदं त्ववधातव्यं अत्रापि लक्षणे हेतुम

जा॰अ॰ न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्संबंधेन यादृशयादृशधर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्तत्संबंधेन तादृश
८ तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके इष्टम् नातः
प्रागुक्तदोषाणामवकाशो नवा महानसीयवह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतया तदन्यत्वस्य वह्नित्वादावसत्त्वेपि वह्निमान्धूमादि-
त्यादावव्याप्तिः विशिष्टवह्नित्वाभिन्नस्यापि वह्नित्वस्य विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतान्यविशेष्यतावच्छेदकत्वानपायात् ननु घ
टवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनत्वादिविशिष्टस्य कालिकादिसंबंधेन संबंध्यप्रसिद्ध्या पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् न
च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये यादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वं विवक्षि
तं तच्च गगनत्वादौ सुलभमिति वाच्यं तथा सति प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात् धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटितता
दृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति चेदत्र वदंति स्व
विशिष्टप्रतियोगित्वानिर्विशिष्योपादाय साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मा
वच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्य यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनां प्रत्येकस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः स धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः
प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तत्तद्धर्मप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावकू
टमादायैव नातिव्याप्तिः कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च गगनत्वमेव तादृशावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वय इति वस्तुतस्तु हे राम
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मः प्रतियोगिव्यधिकरणतदवच्छिन्नाभाववत्तावच्छेदेन साध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नसंबं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धितानिरूपितविशेषणतया यद्धर्मविशिष्टसंबंधित्वसामान्याभावस्तत्त्वे यद्धर्मे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रति
योग्यनधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्य प्रकृतसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसंबंधेनाभावस्तत्त्वे वा स्वविशिष्टसंबंधीत्वा-
दिनिरुक्तेस्तात्पर्यात् गगनत्वादौ तादृशजातेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति केचित्तु तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसंबंधेन यः स्ववि-
शिष्टसंबंधी तन्निष्ठो यस्तदन्यतरसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमुक्तलक्षणार्थः तथा च तादृशान्य
तरतादात्म्यसंबंधेन गगनत्वविशिष्टसंबंधिन्याकाशे वर्तमानो गगनाभावो नैतादृशान्यतरसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्तस्य तादात्म्येन प्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वात् किंतु घटाभाव एव तथेति तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं गगनत्वमि-
ति तमादायैव कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ लक्षणसंगतिः न चैवं धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगेन साध्यत्वे वह्न्यादावतिव्याप्तिः ताद
शान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तस्य च संयोगतादात्म्यान्यतरसंबंधेन यस्तदन्यतरत्व
विशिष्टस्य संबंधी गगनाभावस्तन्निष्ठस्य तादात्म्यसंयोगान्यतरसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य धूमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया धूमगग
नाभावान्यतरत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यं धूमगगनाभावान्यतरत्वस्याप्यखंडस्य धूमत्वतुल्यतया तस्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छेदक-
त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहुस्तन्मंदं रूपवान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपत्वद्रव्यान्य
तरत्वं तस्य तादृशासंबंधेन रूपत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन रूपत्वस्य पारि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जा.अ. भाषिकावच्छेदकत्वात् नथाहितादात्म्यसमवायान्यतरसंबंधेनयद्रूपविशिष्टस्यसंबंधिरूपं पृथिव्यादिकंवानत्र तादात्म्यसमवायान्यतरसंबंधेनप्र
६ तियोगिव्यधिकरणोनरूपत्वद्रव्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावः समवायेनरूपे रूपत्वास्यप्रतियोगिनस्तादात्म्येन पृथिव्यादौद्रव्यात्मकप्रतियोगि
नः संबंधत्वात् किंतुरूपत्वविशिष्टस्यतथाविधसंबंधिनिष्ठोयः घटाद्यभावएतादृशप्रतियोगिव्यधिकरणइ निरूपत्वद्रव्यान्यतरत्वेनप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वध्रौव्यात् नचहेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापितादृशान्यतरसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यवक्तव्यत्वान्नैष दोषः त
थासतिसमवायेनघटस्यप्रमेयस्यवासाध्यत्वेतादात्म्येन हेतौघटत्वेप्रमेयेवातिप्रसंगादितिदिक् अतएवेति वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पस्याहृत
त्वादेवेत्यर्थः यथाश्रुतस्यावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वस्याहेतुसत्तावानजातेरित्यादावव्याप्तिः स्यादेवेतिभावः जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तायांसत्तात्वान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वसमवायसंबंधावच्छेद्यत्वोभयसत्त्वादवच्छेद्यताघटितलक्षणस्यापिप्रागुक्तस्यापिस-
त्तावान्जातेरित्यादावव्याप्तिःतत्तदपिपरिष्करोति एवमितिस्वसाध्यतावच्छेदकंअत्रस्ववैशिष्ट्यंसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधेनैववाच्यं ते
न धूमत्वादीनांकालिकादिसंबंधेनधूमत्वादिविशिष्टस्यघटादेः संयोगिनिवर्तमानस्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौना
तिव्याप्तिः स्वविशिष्टस्यसंबंधित्वंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यं तेनधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायांकालिकादिसंबंधेनयद्धूमत्वविशिष्टस्य
सम्बंधितन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वविरहेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिः नचसामान्यतोधूमसंबंधिनिसंयोगेनसर्वस्ये
वाभावसत्त्वाद्धूमवन्निष्ठसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्याकथमितिव्याप्तिरितिवाच्यं गोत्वत्वघटाभावत्वादेरेवतत्प्रसिद्धेः राम
संयोगसंबंधावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगितायालाघवेनगवेतरासमवेतादिभिरेवावच्छेदात् नचैवमपितदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यैवनातिव्याप्तिः ६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोत्वादिभेदप्रतियोगितायांनत्सौलभ्यात् नहिसापिगवेतरासमवेतत्वमात्रावच्छिन्ना गोरूपादौ गोत्वभेदासत्वप्रसंगात् यदिगोत्वत्वावच्छेद्य
त्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धौवनातिव्याप्तिः गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेद्यत्वमात्रघटितेनतादृशोभयत्वस्यैवलघुत्वे
नप्रतियोगितावच्छेदकत्वादितिविभाव्यते नदोक्तरीत्यावन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेवसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनस्वविशिष्टस्य
संबंधित्वंनिवेश्यं इत्थंचनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येएवसाध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यत्रैवातिव्या-
प्तिः गुरुनयोक्तक्रमेणतादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यावन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वास्यादतः प्रतियोग्यसंबंधत्वेनापिस्वविशिष्ट
संबंधीसंबंधीविशेषणीयः तदर्थश्चप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वंतेनसम्बन्धसामान्येनप्रति-
नियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधीवन्हित्वविशिष्टसंबंधीपर्वतादिरूपनिष्ठस्यप्रलयोत्पन्नकर्मीसत्वाभावस्यप्रतियोगितानवच्छेदकं
पट्टत्वादिकंतदवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वयोश्चसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायांसत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः
नवाप्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वसमवायसम्बन्धावच्छेद्यत्वयोः साध-
नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायांसत्वेपिसत्तावान्जातेरित्यादावव्याप्तिप्रसंगः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यसम्बन्धीयः साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धितन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं नघटाद्यभावत्वगोत्वत्वादिकंतस्यापिसाध्यवन्निष्ठतादृशाभेदादिप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वात् किंतुलघुसमनियतंगुरुप्रमेयधूमत्वादिकमेवतथा इत्थंचतदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यावन्हिमान्धूमादित्यादावसंभ

वोव्याप्तिर्वैत्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानव च्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्धौ लक्षणसंभवः वस्तुतः प्रागुक्तयुक्त्यात्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिसा- ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनो वक्तव्यं ननु प्रतियोगितापि तादृशासम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या नन्वेवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्र- तियोग्यसम्बन्धि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्ध्या विभुत्वविशिष्टघटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः महाकाला न्यत्वघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य कथंचिन्महाकाले प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणेऽपि न तद्व न्हीयसंयोगसम्बन्धेन वन्हेः साध्यतायां सद्धेता वव्याप्तिः तत्संबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधितदन्यत्वस्य तद्वन्हिमत्यभावात् महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादेः साध्यतायां महाकाल त्वहेतावुक्तक्रमेणाप्यव्याप्तिवारणासंभवाच्च तेन संबन्धेन यः प्रतियोगिसंबन्धी तदन्यत्वस्य महाकाकाले विरहात् न च साध्यतावच्छेदक संबंधसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधियत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभा वत्वात्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशप्रयोजनगगनाभावद्वारैवप्रसिद्धिरितिवाच्यं स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्हेतिमत्त्वपक्षे एव। प्रतियोगितावधर्मिकोभयाभावगर्भनिरुक्त्यादरात्। तत्र गगनाभावमादायप्रसिद्ध्यासंभवात् कालिकविशेषणतायां गगनत्वावच्छिन्नप्रतियो गिकत्वसाध्यवन्महाकालानुयोगिकत्वयोः सत्वादिति चेन्न तदस्वरसेनैव प्रतियोगित्वयोरित्यादिना प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपेक्ष्य लक्षणां· तरं वक्ष्यत इत्येके परे तु निरुक्तप्रतियोग्यसंबंधिप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यद्यद्धर्मावच्छेद्यत्वसाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्न- त्वोभयाभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येऽपि तादृशोभयाभावकूटवत्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विवक्षितं अस्ति च समवायादवच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितायां यत्कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं तद्देश्यप्रतियोग्यनधि-
करणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपीति घटवान्महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः यद्यदिति वीप्सादरान्निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरण-
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये स्वगुणत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्त्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमत्वा-
वच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावस्यापि तादृशत्वेन तस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात्सं-
योगसंबंधावच्छिन्नधूमाभावप्रतियोगितायां तदसत्त्वादित्याहुः ननु स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रानवच्छेदकत्वं
तनादृशावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं धर्ममात्रस्यैव तादृशयत्किंचिदवच्छेदकभिन्नत्वेनाव्याप्तिलक्षणासंभवप्रसंगात् किंतु तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथा चावच्छेदकत्वगर्भोयानिरुक्तेः प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः अवच्छेद्यत्वगर्भो-
पादाने तु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयवह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगितायां लाघवेन वह्निम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदात्तदाह। प्रतियोगिताश्चेति। तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितान्यक्तयो विशेष्यं तत्तदवच्छेदक-
त्वावच्छिन्नत्वेन प्रवेशनीया तत्तदनुगततादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन यतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेन्यामे दुर्वचत्वं स्यादित्यर्थः। स्वविशिष्टसंबं-
धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशेष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वं निवेशनीयमिति तत्पव्याख्यानं तत्तत्प्रतियोगिता-
विशेषितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां वास्तविकतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरूपत्वस्य गुरुत्वेन तत्तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्रसि-
द्ध्या दुर्वचत्वं तादवस्थ्यात् यदि च समनियततानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितत्वस्य भेदे मानाभावस्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकू-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जा.अ. दस्य प्रवेशापि नक्षतिः तन्त्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वसमनैयत्याभावेन गुरुत्वस्याकिंचित्करत्वादिति ध्येयं सम्बन्धभेदमि।
११ ति इदं च प्रागेव निरुक्तव्याख्यायां प्रपंचितं ननु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छेद्यत्वेपि संयोगत्वस्य स्व-
विशिष्टसम्बंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावात् संयोगीसत्वादित्यत्राव्याप्तिरत आह। भावश्चेति। निरुक्तिच येपि शेषः तथा च नि-
रुक्तप्रतियोग्यनधिकरणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयोगत्वे व्यक्तमिति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः तदव-
च्छेद्यत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति भावः नन्वेवं गोमान्महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिः गोत्वविशिष्टसम्बंधिनिष्ठस्याभावमात्रस्यैव साध्यताघट-
कैकालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धे-
रत आह। कालिकेति तथा च स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्त्वखण्डकालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव तन्महाकालेति निरुक्तावच्छेदक-
त्वं सुलभमिति भावः। ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावी-
यसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याभिचारकं द्वितीयनिरुक्ता-
नुभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्य तदवच्छेद्यत्वं यदि न दनीय निरुक्तावपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव धूमत्वविशिष्टसंबंधि-
निष्ठाभावीयसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावात् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थ-
मभावेन द्विशेषणं द्वितीयं तां प्रथमनिरुक्तौ तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावविशेषणं किमर्थमित्याशंक्य आह नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः सं- राम
योगीद्रव्यत्वादित्यादावव्याभिचारणं मौलस्य फलं अन्यथोपपादयति संयोगत्वावच्छिन्नेति तेनेरिति अव्याप्त्यनवकाशादित्यस्य येनान्वयः सं ११

Indira Gandhi National Centre for the Arts

योगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणमिदमीयस्य फलमन्यथाकुरुते गुणादीति द्रव्यत्वत्वं द्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वं तच्च न समवायसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवेन द्रव्यान्यासमवेतत्वस्यैव तत्त्वादित्यतस्तथैवाह । द्रव्यमात्रेति द्रव्यान्यासमवेतेत्यर्थः अवृत्तेरिति । अतिव्याप्त्यनवकाशादिति योजना धूमवानिति संयोगेन द्रव्याणामव्याप्यवृत्तितया धूमत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वस्यापि धूमसत्त्वादिविशिष्टस्य सत्त्वादिति भावः ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदयोगोलकासंयुक्तत्वं धूमस्य विशिष्टस्य तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिरत आह । नहीति इत्थं चावच्छेदकनिरुक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे मूलोक्तहेतुसमानाधिकरणाभावेऽपि तदवश्यमन्यथाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ संयोगत्वादिविशिष्टस्याप्रवृत्तेः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः लाघवमभिप्रेत्याह । प्रतियोगितयोरिति मौलइदमीयप्रतियोगितयोरित्यर्थः । तथाच हेतुमन्निष्ठाभावीयपदस्य तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंभवाद्व्यक्ता विशिष्टसामान्यकत्वं प्रथमस्य तु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतहेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थः तत्तत्संबन्धावच्छिन्नपर्यवसन्नस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याननुगमाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वेन सम्बन्धान्तरप्रवेशे गौरवात्तदपेक्षया लाघवाच्चाह विशेषणतेति अभावीयविशेषणतायाः लक्षणघटकत्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वेति प्रमाविषयतीयविशेषणतायास्तथात्वमभिप्रेत्याह । तदन्यस्वप्रकारेति । साध्यवत्त्वस्यावश्योपस्थितिकतया तद्घटितधर्मस्योपस्थितिलाघवात्तन्मात्रादायैवातिव्याप्तिवारणं सुघटमित्याशयेनाह । साध्यवत्त्वेति । नन्वेवं विशे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जा॰अ षणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छे
२२ दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नो हेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेणानुनीयार्थः फलितः तथा च विशेष
णताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्य एव साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावसत्त्वात् धूमवान्वह्ने
रित्यादावतिव्याप्तिः न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं न देयमिति वाच्यं वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-
दीनां संयोगादिसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसंगादित्यतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वांशपरित्यागेन तृतीयस्यार्थं निःकृष्य दर्शयति तथा चेत्यादिना। यद्धर्मेति। यत्पदं साध्यतावच्छेदकपरं। तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति। विशेष-
णताविशेषावच्छिन्नेत्यर्थः अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिरुक्तदिशा बोध्या न च निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय-
विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरुचितेति वाच्यं
सामान्यपदस्य व्यापकतावाचित्वेन निरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेषणताविशेषावच्छिन्नाभावप्रति
योगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसानेन प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रमेयधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुधर्मतया वह्निवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतावच्छे
दकत्वात्। अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यदयः पिण्डभेदत्वं तदवच्छेद्यत्वाभावस्यैव साध्यवन्निष्ठाभा- राम
वप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात् एतेन साधनसमानाधिकरणाभावसामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावत्वं ता २२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृशाभावप्रतियोगितासामान्येवायद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वंसाधनेतद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंव्याप्ति-
र्लघवादित्यपिप्रत्युक्तमितिध्येयंसाध्यसाधनभेदेनव्याप्तेर्भिन्नतयाप्रमेयवन्हित्वादिनागुरुधर्मेणसाध्यतास्थलेएवसाध्यतावच्छेदकावच्छे
दात्वाप्रसिद्ध्याप्रोक्तक्रमेणव्याप्तिर्वाच्यावन्हिमान्धूमादित्यादौतुल्ययुक्तक्रमेणसाध्यतास्थलेहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येयत्संबंधावच्छि
न्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितैवसावक्तव्याशब्देकास्याकिंचित्करत्वादित्याह। यत्रसद्धेतुविशेषइति नव्यमतमुपन्यस्यतिगौरवेति
यादृशप्रतीत्यागुरोरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिःतादृशबुद्धौगौरवज्ञानस्ययदिविरोधित्वंस्यात्तदामानाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्वंनस्यात् नचैतदस्ती-
तिभावः यद्यपिगौरवज्ञानमात्रंनावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकंविशिष्टसत्तात्वस्यद्रव्यत्वत्वापेक्षयागुरुत्वग्रहेपिविशिष्टसत्तानास्तीतिप्रतीत्या
तदवच्छेदकत्वग्रहस्यप्राचैःस्वीकृतत्वात् नचतद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकतदपेक्षयालघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकः
नीलधूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वेनतदपेक्षयालघुत्वग्रहेपिनीलधूमोनास्तीतिप्रतीत्यानीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्यसर्वसंमतत्वा
त् नापितद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिकएवतद्धर्मापेक्षयालघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकइतिसांप्रतं घटज्ञानत्वापेक्षयालघुनो
पिज्ञानत्वस्यघटज्ञानत्वसमनियतत्वाभावाद्गुरुणोपिघटज्ञानत्वस्यसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटज्ञानाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः
तथापिसंसर्गमर्यादयाप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहंप्रतितादात्म्येनकंबुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मःप्रतिबंधकइतिनकदाचिदपितेषवच्छेदक
त्वग्रहइतिप्राचांनामस्यैववस्तुनःसंसर्गमर्यादयाकंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानसमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्याकंबुग्री
वादिमत्त्वापेक्षयालघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वंप्राचामभिप्रेतं तथाचजलादौनिर्वन्हित्वस्यायहदशायांवन्हि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ज्ञा·अ· भ्रमस्यैवतदुत्कंकमेणगौरवस्याग्रहदशायामपिकंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेननादृशाग्रहोजायतएव अन्यथाकंबुग्रीवादि
१२ मान्नास्तीतिधियोः वाधनिश्चयविधयाविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नस्यविशिष्टबुद्धौतदवच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वेनाभावनिश्चयस्यविरोधित्वादितिध्येयम्। प्रतीतेर्वैलक्षण्यमवच्छेदकत्वावगाहित्वंगुरुरपीति तथाचस्वरूपावच्छेदकत्वयदितंमूलोक्तंयथाम
थुनमेवलक्षणंसम्यक्प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वेनव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहादितिकृतंपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्वचनेनेति।
भावः ननूक्तज्ञानस्यविरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वंनावगाह्यते परंतुकंबुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावमात्रमित्याशंकांनिषेधयति
।तचेति। अवलम्बनंविषयः तथाविधेति। कंबुग्रीवादिमत्वाश्रयेत्यर्थः तादृशप्रतीतेः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारकप्रतीतेः अनुदयादिति त-
थाचतन्मतेकंबुग्रीवादिमदंतरस्याभावमादायतदुदयप्रसंगइतिभावः ननुतथाविधयत्किंचिद्व्यक्तिनिर्णयेसएवप्रतिबंधकः अन्यथाविशेषा
दर्शनदशायांतवापिकंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिर्जायतएवतत्रेत्यतआह। अतएवेतिगुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः तप्रमाणमितिकं
बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नाभावप्रकारत्वेनतादृशान्वयवोधोभ्रमइतितादृशशब्दस्यभ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वं तन्मतेचकंबुग्रीवादिमत्प्रतियो-
गिकाभावशून्यतायाघटवृत्तेरभावात् तादृशप्रतीतेर्नभ्रमत्वमितितादृशशब्दोप्यप्रमाणंतस्यादित्यर्थः ननुभ्रमत्वस्यप्रकारभेदेनभिन्नत्वात्त
द्वत्तदभाववद्विशेष्यकत्वंतद्भ्रमत्वंघटकंसमवायेनगगनादिभ्रमेणतन्निवेशावैयर्थ्यात्। तथाचतत्रैवप्रकृतेपिकंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिका
भावप्रकारतामात्रेणतादृशान्वयवोधोभ्रमोभविष्यतीत्याहप्रमाणंचेति। तथाचतत्रापिकंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिशब्दः प्रमाणंतस्यादित्यक्ता- राम
मेनापिप्रकृतेभ्रमत्वंतदभाववद्विशेष्यकत्वपर्यवसितंवाच्यमितिभावः धूमोनवह्निव्याप्यइत्यादेर्वह्निव्याप्यभावकूटार्थकत्ववत् कंबुग्रीवादिमान्ना- १२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तीत्यादावपि कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावकूटबोधकत्वादेव तादृशशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा धूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेर
भावादालोकगर्भव्याप्तित्वावच्छिन्नाभावस्य धूमे सत्त्वात्तमादाय धूमो न वह्निव्याप्य इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः एवं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया
तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिं प्रति तादृशधर्माश्रयप्रतियोगिकाभावकूटवत्तानिश्चयत्वेनैवानन्यगत्या विरोधित्वकल्पनात् कंबुग्रीवादिमा
न्नास्तीति दशायां कंबुग्रीवादिमदस्तीति ज्ञानविरोधोपि घटत इति प्राचीनमतनिर्भरः अतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्वचत्वमित्याह
न चेदेवमिति लघिष्ठेति द्रव्यं गुणाद्विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमनियतानां गुणत्वविशिष्टसत्तादीनामित्यर्थः अव्याप्तिमुपपादयति। गु-
णादीति। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्त्वमेव साध्यतावच्छेदकांशे निवेश्यमतो नोक्तदोषा
त आह। तत्तदिति। यद्यपि गुरोरवच्छेदकत्वपक्षेपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्तत्प्रतियोगितागर्भत्वेन दुर्ज्ञेयत्वं। त-
थापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदं तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वमेव सर्वत्र व्याप्तिप्रविष्टमित्याशयेनेदमिति तु परमार्थः तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि व्याप्तेर्न ज्ञेयत्वमिति ध्येयं द्र-
व्यत्वत्वेति द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्ना
भावाप्रसिद्धेरिति भावः। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्संबंधस्वविशिष्टसामान्यकभिन्नत्वं स्व
विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नत्वं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र
वा दुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वाच्येत्यत आह उपदर्शितेति सत्त्वादित्यादिना व्यापकतापर्यवसन्नत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वाभावगर्भसामान्यत्व

SANS.
181.43
JAG

IGNCA RAR
ACC. No. R-591

स्योपग्रहः अत एव गुरोरवच्छेदकत्वादेव संगच्छत इति अन्यथा घ्राणग्राह्यगंधत्वापेक्षया गुरुत्वेन घ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्वृ-
तिकत्वं व्यभिचरितत्वं तत्र न स्यादिति भावः यद्यपि साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः स च घ्राणग्राह्यगंधत्वावच्छि-
न्नाभाववद्वृत्तित्वे नैव तत्र सुलभ इत्यपि शक्यते वक्तुं तथापि तद्बुद्धेः प्रकृतसाध्यानुमित्यविरोधितया हेत्वाभासता न स्यात् यद्विषयकत्वेन तथा-
दृशानुमानविरोधितत्वं तस्यैव तत्र तथात्वादिति भावः ॥ इति श्रीजगदीशविरचिताऽवच्छेदकत्वनिरुक्तिः समाप्तिमगमत् ॥ ७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts